

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Жамангулова Н.Т.

**«ЖАҢЫЛ МЫРЗА» ЭПОСУНУН ВАРИАНТТАРЫНА
САЛЫШТЫРМА АНАЛИЗ**

Жамангулова Н.Т.

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ВАРИАНТОВ ЭПОСА
«ЖАНЫЛ МЫРЗА»**

N. Zhamangulova

**COMPARATIVE ANALYSIS OF VARIANTS OF EPOS
«ZHANYL MYRZA»**

УДК: 82-1(575-2)(043.3)

Оозеки адабиятта эпос жанры өтө бай жана кеңири тараган жанр. Эпосто элдин, улуттун, өлкөнүн тагдырын чече турган көлөмдүү окуялар көркөм сүрөттөлөт. Эпостордун сюжеттик курулушу, композициялык түзүлүшү, образдар системасы, көркөм формасы да бир катар мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ. Эпостордун мазмунун улуттун тарыхындагы баатырдык окуялар түзөт. Ошондой баатырдык мүнөздөгү «Жаңыл Мырза» эпосу баатыр кыз Жаңылдын тагдырына арналган. Ал баатырдык эпостордун арасында өзгөчө орун ээлейт. Бул чыгармадан баатырдыкты, патриоттуулукту, акылмандыкты, намысты жана армандуу сүйүүнү кезиктирүүгө болот. Эпостогу негизги идеялык мазмун – өз эли-жерин ички жана сырткы душмандардын кол салууларынан коргоо, өз элинин эркиндигин жана көз каранды эместигин сактоо өңдүү бийик түшүнүктөрдү камтыйт. Биздин бул макалабызда фольклордук нукта калыптанган «Жаңыл Мырза» эпосунун варианттуулугу, анын ичинде А.Чоробаевдин айтуусундагы вариантына назар салабыз.

Негизги сөздөр: оозеки чыгармачылык, фольклор, жанр, вариант, айтуучулук, поэма, жазма адабият.

Эпический жанр очень богат и широко распространен в устной литературе. В эпосе изображены масштабные события, которые решают судьбы народа, нации и страны. Сюжетная структура, композиционная структура, система образов и художественная форма эпоса также имеют ряд характерных черт. Содержание эпоса составляют героические события в истории народа. Столь героический эпос «Жаңыл Мырза» посвящен судьбе героини Жаңыл. Он занимает особое место среди героических эпосов. В этом произведении можно найти героизм, патриотизм, мудрость, честь и печальную любовь. Основное идейное содержание эпоса включает такие высокие концепции, как защита своего народа от нападений внутренних и внешних врагов, защита свободы и независимости своего народа. В этой статье мы рассмотрим вариации фольклорного эпоса «Жаңыл Мырза», в том числе версию, рассказанную А.Чоробаевым.

Ключевые слова: устное творчество, фольклор, жанр, вариант, повествование, стихотворение, письменная литература.

The epic genre is very rich and widespread in oral literature. The epic depicts large-scale events that will decide the fate of

the people, nation and country. The plot structure, compositional structure, system of images and the artistic form of the epic also have a number of characteristic features. The content of the epic is made up of heroic events in the history of the people. Such a heroic epic «Zhanyl myrza» is dedicated to the fate of the heroine Zhanyl. It occupies a special place among the heroic epics. Heroism, patriotism, wisdom, honor and sad love can be found in this work. The main ideological content of the epic includes such high concepts as protecting own people from attacks by internal and external enemies, protecting the freedom and independence of their people. In this article we will consider variations of the folklore epic «Zhanyl myrza», including the version told by A. Chorobaev.

Key words: oral creativity, folklore, genre, variant, narration, poem, written literature.

Элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрү – ооздон-оозго өтүп, эчен муундар тарабынан кылымдан кылымга жетип, улам өзгөрүүлөргө учурап, көп алымча-кошумчалары менен иштелип чыккан элдик казына, укумдан-тукумга өтүп түбөлүктүү келе жаткан сыймыктуу элдик мурас.

Сөздөрдүн кооздугу, окуялардын кызыктуулугу, каармандардын сүрөттөлүшү, угуучуларга күчтүү таасир тийгизүү жагынан фольклордук чыгармалар дүйнө жүзүндөгү көркөм адабияттын алгачкы негизги, тунук башаты болуп саналат [1, 24-б.]. Чыгармачыл инсанга оозеки чыгармачылыкка кайрылып, аны изилдеп, окуп-үйрөнүү бир топ бай материалдарды, идеяларды берет, ошол себептен чыгармачыл чөйрөнүн көптөгөн өкүлдөрү элдик оозеки мурастарга кайрылбай коё алышкан эмес. Элдик чыгармалар турмуштун ар кандай кырдаалына жараша жаралып, ошол доорго, мезгилге ылайык элдин абалын, тарыхый шартка байланыштуу жашоо-шартын, көз карашын, дүйнө таанымын, маданий алакасын, коңшу элдер менен болгон мамилесин, каада-салтын, медицинасын, келечектен күткөн үмүт-тилектерин кеңири сүрөттөгөн. Өзөктүү окуялардын берилишине, угуучуга айтайын деген идеясына жана каармандар-

дын тегерегиндеги окуяларга байланыштуу чыгарманын көлөмү аныкталат.

Кыргыз элинин элдик оозеки чыгармачылыгынын ичинен эпикалык жанр өтө бай, түрдүү тематикага, жанрдык түрлөргө ээ. Анын ичинде элдик поэмалардын руханий маданияттан алган өзгөчө орду бар. Кыргыз элдик поэмалардын да эпостор сыяктуу эле бир катар стадиялык баскычтарды камтыган жана генетикалык негизин жомок, легенда, уламыш, тарыхый аңыз – аңгеме, тарыхый ыр, кошок, арман, тарыхый окуя түзгөн узун тарыхы бар, б.а., поэмалар да өзүнө мүнөздүү узак тарыхый эволюцияны башынан өткөргөн. Аларда эпикалык салттуулуктун оозеки поэзиянын мыйзам – ченеми сакталып коллективдүү чыгармачылыктын да, индивидуалдуулуктун да салымы бар экендиги чындык - деп белгилейт окумуштуу Г.Орозова [2, 8-б.] Демек, бул айтылган ойдон улам кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында кенже эпостордун катарында өзгөчө орду бар «Жаңыл Мырза» эпосунун варианттарын талдоого алып, так илимий жыйынтыктарды аныктоонун зарылдыгы келип чыгат.

“Жаңыл Мырза» – кыргыздын баатырдык эпосторунун ичинен ардактуу орунда турат. Анткени мында эркек каармандар жөнүндө сөз болбостон, четтен келген баскынчылардан элин, ичтеги уруу зордукчуларынан намысын коргогон баатыр кыз жөнүндө сөз болот [3, 282-б.]. Баатыр кыздын эл намысы, өз намысы үчүн эрдик иштерди жасоо менен, аялзатына кайратман күч тартуулаган чыгарма деп ишенимдүү айтууга болот.

“Жаңыл Мырза» эпосунун элдик мотивдин негизинде жаралган бир нече варианты бар. Алар: Тоголок Молдо (1960), А.Чоробаев (1957, 1966), Ы.Абдрахманов (1967), М.Мусулманкулов (1983) жана Б.Солтоноевдин санжыра түрүндө баяны, Ж.Кенчиевдин айткандары, кытайлык кыргыз Үсөйүн Ажынын элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүн камтыган варианттары бар. Булардан сырткары

профессионалдык адабиятта К.Тыныстановдун «Жаңыл Мырза», Т.Адышеванын «Жаңылдын элеси», К.Сапарбаевдин «Азалуу жылдыздар» поэмалары, К.Маликов жана А.Куттубаевдин «Жаңыл Мырза» драмасы, Э.Эрматовдун «Жаңыл Мырза» драма-поэмасы жана С.Эралиевдин «Жаңыл Мырза жана Шырдакбектин боз жорго» ж.б. көптөгөн аталыштагы чыгармалар бүтүндөй баатыр кыз Жаңылга арналып, кыргыз окурмандарынын жүрөгүнөн орун табышкан. Биздин бул макалабызда кыргыз элдик оозеки чыгармачылыктын бир бутагы болгон баатырдык кенже эпостордун катарын толуктаган «Жаңыл Мырза» эпосунун Абдыкалык Чоробаевдин айтуусундагы варианты тууралуу сөз болот жана Ы.Абдрахмановдун, М.Мусулманкуловдун, Тоголок Молдонун, айтуусундагы эпостун варианттары бири-бирине салыштырылып каралат.

Фольклордун да, адабияттын да изилдеген объектиси – Адам. Бирок, ошол объект изилдөөдө экөөнүн кескин айырмачылыктары бар экендигин унутпаш керек. Фольклордо, анын ичинен эпикалык чыгармаларда эпикалык-патриархалдык ой жүгүртүү коллективдүү болгондуктан, көп учурда консервативдик мүнөзгө ээ болот [4, 132] - деп белгилүү адабиятчы К.Бобулов белгилегендей, бул эпостогу негизги объект – Жаңыл Мырза.

Элдик мотивдин негизинде жаралган бул 4 вариантта тең баштан – аяк бардык окуялар Жаңылдын тегерегинде болуп, анын эрдик иштери тууралуу сөз болот. Варианттарда негизги окуялардын өзөгү бир болгону менен айрым мотивдерде кырдаалдар боюнча, сюжеттик линияларда бири-биринен айырмаланышат.

Биз алдыдагы таблицаны төрт вариант боюнча образдар жана окуялар топтомдорундагы окшоштуктарын жана өзгөчөлүктөрүн салыштыруу максатында иштеп чыктык. Бул элдик мотивдеги варианттар Жаңыл Мырза тууралуу жазылган башка авторлордун чыгармаларына негиз болуп берген.

Образдар жана окуялар	Абдыкалык Чоробаев	Молдобасан Мусулманкулов	Тоголок Молдо	Ыбырайым Абдрахманов
Жаңыл кыздын сүрөттөлүшү	Жаа тартканда пендеден, Жаңыл өңдүү мерген жок... Сырты кайкы жайык төш, Айдарымы ачык жүз, Тал-тал чачы өрүлгөн, Тамагы жутса көрүнгөн...	Эт бышымда жүз атат, Бекер кетпейт бир огу, Беттегенди түз атат... Кырк күнү кызып урушса, Бетинен кызыл оңбогон...	Асынганы саадак ок, Аялда мындай баатыр жок... Буудай өңдүү кер сары, Заары бар бетинде, Шам жаккандай кып-кызыл, Жалыны бар көзүндө...	...Көргөн жандар жалтанат, Эркекче кийим кийинет... Жаңылдын аткан окторун, Соот чопкут, темир тон Токтото албай калыптыр...
Жаңылдын теги	Өзү Нойгут уруусу, ургаачынын сулуусу. Манап эмес, бай эмес, эл бийлеген бий эмес, Букара байкуш Жагоого, айтпаптыр кудай уулдан.	Алты ууру нойгут эли бар. Атактуу Опол жери бар.. Жамгырчынын Кыз Жаңыл....	Ата Журту Нойгут дейт, Атасынын өз аты, Нойгуттан чыккан Койгут дейт. Лоп дайрада туулган....	Лоп дайраны жердеген, Кыргыздын бир уруусу-Атагы нойгут эл деген, Жаңыл кыздын атасы, Байтору деген бай экен..

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 5, 2021

Жаңылда баатырдык сапаттын калыптанышы	Канат жасап, камчы урган, кайраттуу кыз туулган. Ата-энеси, элинин жарпын ачкан кызы дейт. Элди сактап душмандан, өөк сырттан ушу дейт, Мылтык атып, жаа тарткан, эркектерден ыктуу дейт...	Он алты жашта октолууп, Бир жерге турбайт токтолууп.	Кармаша кеткен эр болсо, Кайрылып үйүн көрбөгөн... Атышып жеңип албаса, Мени ала койчу ким деген...	Жаңыл кыз өсүп торолот, Баатырлыкка жоролот. Ал Жаңыл кыз эр чыгат, Кара кулак шер чыгат. Акырында калың эл “Жаңыл Мырза” – деп айтат.
Үлбүрчөк менен Бургуйдун окуясы	...Үлбүрчөк менен Бургуйду, Берки кырдан каратты... ...Үлбүрчөк менен Бургуйду, катары менен жыккан дейт.	Үч күнү жыйып жерине, Бургуй баатыр ой кылып... Лоб дайраны кечем деп, Кыз Жаңыл мага тийбесе, Топчудай башын кесем деп... ...Эт бышымга жетпестен, Экөөнү катар союптур.	Үлбүрчөк, Бургуй атанып, Көөп турган кезинде, Учурады кесирге...	Үлбүрчөк, Бургуй эгиз эр, Телегейи тегиз эр: “Даңкы чыккан Жаңылга, Бир беттешип көрөлү, Ажал жетсе өлөлү...” Үлбүрчөк, Бургуй көп колун, Быркыратты Жаңыл кыз.
Кошок жана угузуу	Муңдуу кошок үн менен, Чыгарды минтип добушун: “Алтын боолуу ак шумкар, Айды карай учкан бейм,”...		Алам деп барып Жаңылды, Жаңылдан мээнет жабылды...	
Жаңылдын жигит тандашы	Ушулардын бирине, Тийип алсам не болот, Адам өлчү эр эмес, Кудуреттин кылганы ай.	Кызыл алтын шакекти, Ким кармаса тиём деп, Ант кылып колго салыптыр... Кары жашы боздошуп, Эли менен кыз Жаңыл, Эки-үч күнү коштошуп, Кош аман бол калкым деп, Актайын берген антым деп...	Качырганын кайсаган, Кара чаар шер экен. Ыгы келсе бирөөнө, Тийип алчу эр экен. Сынап Жаңыл отурду...	“Ушу менин өзүмдү, Каалап келген эрлер го? Кара кулак шерлер го?..., Түлкү баатыр акыры. Артык экен – деп айтат”.
Кыз оюну		Шырдакбектин боз жорго, Майын сурап алалы... ...Оң колунан кармады, Шакегин жулду колунан...		
Үчүкө, Түлкү баяны	Айтты Түлкү оозунуп, Канчыктын канчыгы экен деп,... Катылгандын катыгы, Деди дагы какшатты...	..Чаап келип Токторбай Үчүкө менен Түлкүнүн Үстүнө кыргыз барыптыр... ...Шерменденин тайганы, Келип калды деп айтты, Шерменде атым калбайт деп, Как жүрөктүн өзү деп, Жааны тартып жиберди.	– Тайганы келди канчыктын, Өзү да келип калган бейм... Үчүкөнү бүктөдү Түлкүнү жайлап таштады...	Деркенден Түлкү айрылып, Бүктүшүп Түлкү жатканда, Атакозу кеп айтат: “Башыңды көтөр!” – деп айтат... Көз жашыңды тыямын. Нойгуттардан Жаңыл кыз - Алгандын таркайт кумары!.. Жаңылды алып беремин!” “...Келип калса ал канчык, Балакетти салды го!”... Жебенин огу жеткени, Эгиз эр жерге кулады.
Согуштук эпизоддор же оч алуу	Ушу кезде калмактар, Кыргызга үстөм чагы бейм, Эрдене бек дегени, бир тобунун ханы бейм. Жагоо бийди Эрдене, Каратты байлап кермеге,..		Бир кызга тең болбойт деп, Жаман атак калбайбы.. Казак, кыргыз артыңа...	Кашкардын ханы хан Турсун, Каарданып бакырды: -Ургаачы баатыр Жаңылды, Нике кылып өзүмө Катындыкка алайын.... Сарысейит аксакал,

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 5, 2021

	Жаңыл анда айласыз, тиемин деп тил берди. ...Шейит болгон кургурдун, Кунун барып алсак дейт, Тейиш хандын Аккочкор...			Белин бекем байлады, казактын ханы Тоокеге, Кабарды мыктап салыптыр...
Калматай- дын Жаңылды алышы	Кер байталды миңгизип, Кементайды кийгизип, Жылкы менен кошо айдап, Айдай сулуу Жаңылды, Байлап алып жөнөдү... Түшүрдү Жаңыл Мырзаны, Калматайдын үйүнө...	Алыстан келген бир кызды, Жашыбыз алсак болбой деп, Калматай алды Жаңылды... ...Тогуз жылга кеткенде, Үчкө чыкты баласы.	Тейиштин уулу Аккочкор,.. Боз жоргонун жалына, Басып алып жөнөдү. Жаңыл тийип колуна.... ...Кара багыш Калматай, Каалап алды Жаңылды: “Карып калган кезимде, Жаңыл Мырза табылды”....	Улуу-кичүү карысы, «Жаңылды кандай кылабыз?»... “...Калматай алса оң болот, Башкалар алса сомдолот”.
Жолборско байланыш- туу эпизод- дор	Чолудагы камышта, Жолборс, каман жүрөт дейт, Адам даабайт барышка... Кара чаар жолборско, Кармап кал деп жиберип, Баатырлыгын билелик,.. Жардыралы канчыкты,... ...Эки аркан бергиле, эки колго байлайын, Бир шамьян жыгач бер, Кармай барып келейин, Ажалым жетсе өлөйүн...		Арстанбаптын черинде, Калк камаган ак жолборс... -Бүткөн боюм баарысын, Аркан менен чырма-деп,.. ... Аркан менен байлады, Кемеч салып оозуна,...	“Ушу жаткан жолборско, Жаңылды буга салсакчы,.. “Барбаймын” – деп айта албай, Тилегиме жеткирсе, Тирүү кармап алайын, Чалдырып салсам, өлөйүн”.. Муунга кармап жолборсту, Чырмап таңып алганы.
Жаңылдын өз жерине кайткышы	Тамаша кылып көрсөткүн, кыз экенде ойнунду, Же болбосо ант кылып, жаа атканды койдунбу?... Мени аларда Калматай, сурадым эле үч ишти, Анда макул дедиңиз, Не айтасыз бул ишти?... Үчүнчүсүн үч атты, Үчөөнү бирдей түз атты, Ал турмак чогуң үзө атты... ...Аттын оозун жыйган жер, Ала Тоолуу белге окшойт...	Ар кимиси кеп айтып, Кыз Жаңылдын өнөрүн, Көрсөк боло деп айтып... “...Мылтык атып, жаа тарткан, Эсимен чыгып калганым...” Байбичеси Барчаке -Кыйшандабай шуркуя, Барсаң боло деп айтты... ...Бутуна така кактырып, Булумдан жабуу жаптырып, Атка минди шаңданып... -Кош калгыла баарыңар, Жашың менен карыңар. “Баласын аткан карабет, Баарыбызды кырат” – деп. Калың эл токтоп калганы.	“..Көрсөт бизге өнөр деп, Көбүбүз сурап турабыз!..” Анда Жаңыл кеп айтат: “Аяр кыл, балдар! – деп айтат.. “Кесепет балдар, кылдың” – деп. Саадагын сая шайланып, Жоо жарагын чынданып, Атка минди койкоюп.. ...Калматай менен Чомотой, Жайлап салып чалдарды, Жөнөп калды Какшаалга...	...Инилери Жаңылга “Биз бир ишти суранып, Турабыз, жеңе!–деп айтып Жааны тартып бериңиз, Көзүбүз менен көрөлү!” ... Анда Жаңыл: -“Койсонорчу, инилер, унутулган бир ишти Каалабаңар! –деп айтат. Эми Жаңыл кеп айтат: «Ушу турган баарыңар, Унутулган бир ишти, Коюңар десем, болбодуң, Эми силер оңбодуң!... Жааны керип жапшырды, Калматайды кашпырды.....
Жаңылдын качышы, куугун жана абасына жолугушу	Ай-ай Жаңыл токто деп, бака-шака, ызы-чуу... Карабагыш элинде Акатан деп ат койгон Атадан тууган шум эле.. Төрө кыпчак Кожогол.. Жоо бөрүсү Масейил.. Кайтып калган Калматай, Өнөрүптүр баласын.. Ат үстүнөн тура албай, Жыгылып кетти шалк этип, Мен Жаңылмын өлбөдүм...			

Өч алуу	Жылдыз оңдо камынып, Жүрмөк болду Текеске, кара калмак төрөсү, Эрдене салган бекетке... Бакаманжы, Контаажы, Кара койлуу Салими, өрүш толгон жылкы экен...			
Хан Шырдакбек баяны	Чолок-кайың жердеген, Хан Шырдакбек зору бар.			

Бул таблицадан көрүнүп тургандай төрт айтуучуда тең сюжеттик линия акырындап өсүп отуруп, Жаңылдын өз эли-жерине келиши менен чыгарма аяктап жатат жана айрым эпизоддордун кээ бир айтуучуларда кездешпегендиги таблицада ачык көрсөтүлүп турат. Биз бул жерде көбүрөөк көңүлдү А.Чоробаевдин вариантына буруубуз зарыл. Таблицада байкалгандай А.Чоробаевдин варианты көлөмдүүлүгү, окуялар топтомунун көптүгү менен башкалардан өзгөчөлөнүп турат. А.Чоробаевдин 1940-жылы жазган кол жазма вариантында окуялар: Жаңылдын качышы, артынан куугундун куушу жана абасына жолугушу, калмактардан Жаңылдын өч алуусу, аталаш сиңдиси Эбирешимди калмактардан башын бошотуусу жана Аккочкордун Жаңылдан өч алуусу тууралуу окуялар менен уланып, чыгарма аяктайт.

«...Өзүн-өзү өлтүрүп, шорго минтип малынган,
Эбирешим сиңдиси, башы азат арылган...» [5, 163-164-бб.]

Башка авторлордой эле А.Чоробаевдин вариантында да эпикалык салттуулук толук сакталган.

Жалпы эле эпостордогу сюжет ошол доордогу кыргыз элинин турмушун ачык сүрөттөйт, бытыранды жашаган уруулардын ортосундагы ич ара мамиле, ал урууларды жетектеген эл башчы баатырлары элдин ынтымагын сактап, коргоо үчүн жан үрөп кызмат кылышкан. Ошол себептен баатырлар эпикалык мүнөздө сүрөттөлүп, канча күн кармашса да алдан тайбаган айбаттуу, көзгө атаар мерген, минген тул-

парлары да канаттуу күлүк болуп, баатырга дем бередет. Мындай образ Жаңылга да таандык.

Жалпысынан, элдик мотивдеги эпостун варианттарындагы негизги каармандын образынын ачылышы, окуялардын өөрчүшү, берейин деген негизги идея баардыгында элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүн сактоо менен жаралып, ар бири өз алдынча варианттуулукка ээ экендигине окуган ар бир окурман ынанат деген жыйынтыкка келүүгө болот.

Адабияттар:

1. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. Илим басмасы. Фрунзе, 1973.
2. Орозова Г.Ж. Кыргыз элдик поэмаларынын табияты (жанр, сюжет, историзм). Монограф. Б., 2015. - 356-б.
3. Субанбеков Ж. Классикалык изилдөөлөр (фольклор таануу, 1-кит., академик А.Акматалиевдин жалпы редакц. астында. Түзг.: Акматалиев А., Орозова Г.Ж. - Б., 2017
4. Бобулов К. Фольклор жана адабият. Адабий сын макалалар, портреттер. Фрунзе: Кыргызстан, 1980.
5. Улуттук Илимдер Академиясы, кол жазмалар фонду А.Чоробаев инв. №401/1323.
6. Мусулманкулов М. Ырлар жана дастан. «Кыргызстан» Фрунзе, 1983.
7. Абдрахманов Ы. «Жаңыл Мырза» поэмасы. Фрунзе, 1967, 80-б.
8. Беделова К.А. Ознакомление студентов высших учебных заведений с понятиями «компетенция» и «компетентность» при изучении произведений поэтов письменников. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. - №. 10. - С. 267-271.